

De wordingsgeschiedenis van
Pleidooi voor de moedertaal, de jeugd
en de onderwijzers

Een reconstructie op basis van de
Zierikzeese brieven van J. H. van den Bosch

Jan Zwemer en Sjaak Kroon

Inhoud

Woord vooraf	7
<i>Marjan Werts</i>	
Een pleidooi voor onderzoek van het moedertaalonderwijs	9
<i>Sjaak Kroon</i>	
Inleiding	11
Onderzoek naar het <i>Pleidooi</i>	11
Het <i>Pleidooi</i> als legitimerende tekst voor ander moedertaalonderwijs	13
Mogelijk vervolgonderzoek naar het <i>Pleidooi</i>	16
Besluit	18
Bibliografie	20
Het ontstaan van ‘Pleidooi voor de Moedertaal’: de Zierikzeese jaren (1891-1894) van J. H. van den Bosch	25
<i>Jan Zwemer</i>	
Inleiding	27
Hoofdstuk 1 – 1891 en de eerste helft van 1892	31
Concurrentie in onderwijsland	33
J.W. Mullers artikel over spreektaal en schrijftaal	38
Onvrede over het taalonderwijs en de achtergrond ervan	41
Schermseleringen met de autoriteiten in onderwijsland	46
Van den Bosch en Buitenrust Hetteema	51
Hoofdstuk 2 – Buitenrust Hetteema’s ‘Analecta’ en Van den Bosch’ ‘Decadentie en Nieuw Leven’	57
Rumoer rondom ‘Analecta’	58
Plannen en daadwerkelijke actie	62
‘Decadentie en Nieuw Leven’	66
Hoofdstuk 3 – De spellingvereenvoudiging	71
Kollewijns steen in de vijver	72
Tegenstander	77
Voorstander met eigen principes	81
Discussie met Beets	85
Een onhelder debat	88

Hoofdstuk 4 – Geestelijke ommekeer	95
Orthodox-protestantse afkomst	95
Een modern scepticus met hoge idealen	98
‘Decadentie en Nieuw Leven’ als gedenkteken	101
Ethische theologie	105
Behoeftte om gekend te worden	107
De voorzienigheid aan de zijde	110
Hoofdstuk 5 – Naar ‘Pleidooi voor de Moedertaal’	113
Een polemisch bedoeld artikel	114
Instemming met Kalff	117
De achtergrond van het pedagogische probleem	119
Van den Bosch’ eigen taalonderwijs	123
Plannen voor een brochure en een eerste versie	126
De brochure afgerond	129
Waarom zo heftig?	132
Determinisme	136
De taal van het volk en de dialecten	138
De sociale factor in Van den Bosch’ visie op taal	144
Hoofdstuk 6 – Reacties op ‘Pleidooi’ eind 1893 en het eerste halfjaar van 1894	149
Reacties vóór 18 december 1893	151
Discussie met Logeman	157
18 en 27 december: de balans opgemaakt	162
In de clinch met recensent Logeman	167
De recensie in ‘De Gids’	170
Correspondentie met medestanders (1894)	175
Reacties in kranten en tijdschriften	178
Een nadere uiteenzetting	187
Bibliografie	199
Over de auteurs	205

Woord vooraf

Mijn levensgezel, Jan Sturm, was erg geïnteresseerd in het leven en werken van Jan Hendrik van den Bosch, de auteur van *Pleidooi voor de Moedertaal, de Jeugd en de Onderwijzers*. Hij verzamelde daar veel materiaal over en bereidde er een publicatie over voor en een geannoteerde uitgave van de briefwisseling tussen Van den Bosch en zijn vriend en medestander Foeke Buitenrust Hetteema. Dat is er helaas niet meer van gekomen.

Ik ben erg blij dat zijn broer Johan Sturm en zijn goede vriend en collega Sjaak Kroon destijds Jan Zwemer hebben gevraagd het beschikbare materiaal te ordenen en er een boek van te maken. Fijn dat het nu eindelijk gelukt is.

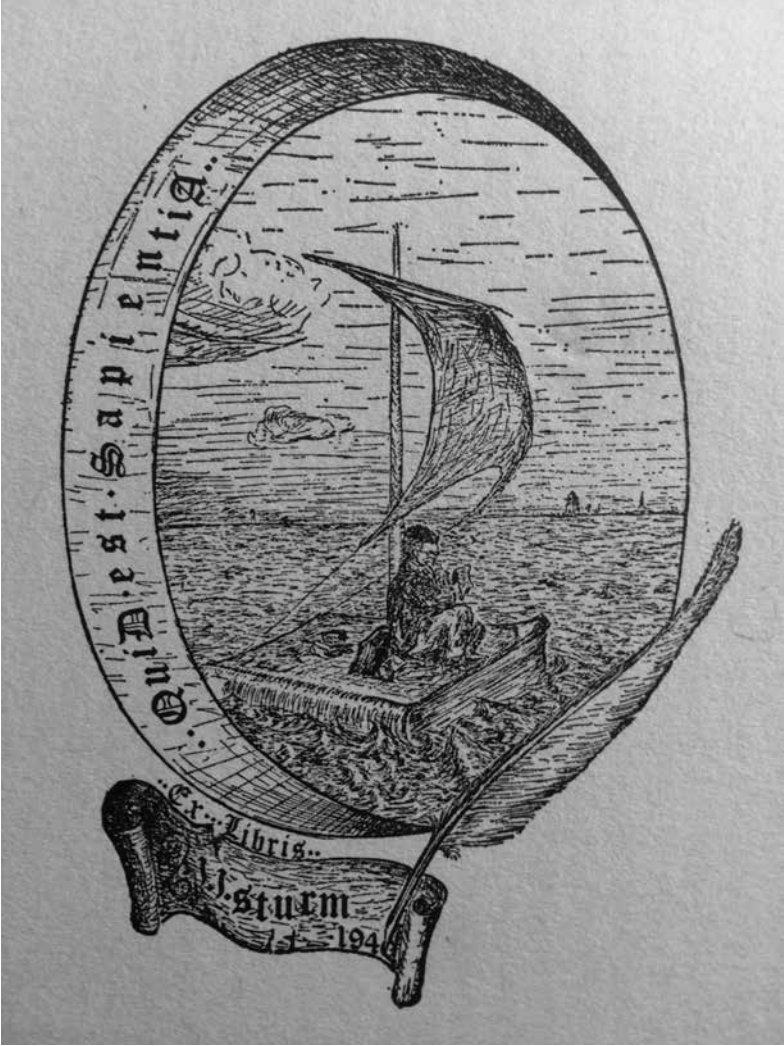
Ik ben vooral blij en dankbaar voor de manier waarop Johan, Sjaak en Jan Zwemer met de nalatenschap van Jan Sturm zijn omgegaan.

Ik hoop dat de lezer geïnspireerd wordt door Jan Hendrik van den Bosch, een leraar Nederlands uit het eind van negentiende eeuw, zoals Jan Sturm en zijn collega's moedertaaldocenten in de jaren zeventig van de twintigste eeuw door hem werden geïnspireerd.

Marjan Werts

Een pleidooi voor onderzoek van het moedertaalonderwijs

Sjaak Kroon

Quid est Sapiencia. Ex Libris J.J. Sturm 1940.
Ontwerp Ton Hermens, 1963. Op de achtergrond de kerktoeren van Zierikzee.

Inleiding

In oktober 1893, meer dan 125 jaar geleden, verscheen bij uitgeverij P. Noordhoff in Groningen – voor de prijs van 60 cent – de brochure *Pleidooi voor de Moedertaal, de Jeugd en de Onderwijzers* van de hand van J.H. van den Bosch, ‘Leraar der vijfjarige H.B.S. te Zierikzee’ zoals het titelblad van de uitgave vermeldt.

De brochure van Van den Bosch en vooral de ontstaansgeschiedenis ervan staat in dit boek centraal. Het *Pleidooi* werd gepubliceerd tegen het einde van het viertal jaren (1891-1894) dat Van den Bosch, als leraar Nederlands aan de plaatselijke HBS, woonde en werkte in Zierikzee. De ontstaansgeschiedenis van het *Pleidooi*, de publicatie ervan en de eerste reacties erop van tijdgenoten worden in dit boek minutieus beschreven door Jan Zwemer, Zeeuws historicus. De belangrijkste bron voor deze beschrijving is de (voor een belangrijk deel) bewaard gebleven briefwisseling tussen de auteur van het *Pleidooi* en zijn vriend, medestander en mederedacteur van het tijdschrift *Taal en Letteren* Dr. Foeke Buitenrust Hettema, leraar Nederlands aan het gymnasium te Zwolle.

In deze inleiding geef ik een korte schets van de achtergrond en ontstaansgeschiedenis van dit boek en van de rol die Jan Sturm daarin speelde.

Onderzoek naar het *Pleidooi*

In 1995 werd bij het Vlaams Nederlands Comité (VNC) een projectvoorstel ingediend met als titel ‘Van den Bosch’ *Pleidooi* revisited; op weg naar een *Geschiedenis van het moedertaalonderwijs in Nederland en Vlaanderen*.¹ Indieneren waren de hoogleraren Wolfgang Herrlitz (Universiteit Utrecht) en Frans Daems (Universiteit Antwerpen); de aanvraag was geschreven door Jan Sturm en ondergetekende. Het onderzoeksvorstel bouwde voort op eerder uitgevoerd

1 Het Vlaams Nederlands Comité beoogde de bevordering van de Nederlands-Vlaamse wetenschappelijke samenwerking inzake taal en cultuur en stelde daarvoor in competitie te verwerven onderzoeksgelden ter beschikking.

gezamenlijk literatuuronderzoek dat we publiceerden in het tijdschrift *Spiegel* onder de titel ‘Wij gaan volksaardig d.i. nationaal worden’; een voorstudie naar moedertaalonderwijs en nationaal bewustzijn’ (Kroon en Sturm, 1994a en b). In deze voorstudie stelden we vast dat in de ontwikkeling van opvattingen over het moedertaalonderwijs van de negentiende eeuw tot ver in de twintigste eeuw de inzichten van J.H. van den Bosch, zoals met name weergegeven in zijn *Pleidooi voor de Moedertaal, de Jeugd en de Onderwijzers*, al meer dan 100 jaar een legitimerende rol hebben gespeeld in het vakdidactisch vertoog in Nederland en Vlaanderen.

De uitdagende vraag hoe het mogelijk is dat deze tekst in twee zeer uiteenlopende taalpolitieke contexten – Nederland en Vlaanderen – deze legitimerende functie heeft kunnen vervullen, en dan nog wel voor heel uiteenlopende aanpakken in het moedertaalonderwijs, blijkt lastig te beantwoorden. Al in 1939 boog de Vlaming H.J. de Vos, die in zijn dissertatie een bewonderend hoofdstuk aan de schrijver van het *Pleidooi* wijdde, zich over die vraag (De Vos, 1939, p. 205-265). In het kader van zijn onderzoek kon die vraag niet worden beantwoord; hij suggereert echter dat het pamflet zelf nauwelijks gelezen werd, waardoor er allerlei uiteenlopende interpretaties konden ontstaan. Als De Vos’ suggestie juist is, geldt dat nu des te meer. Voor zover na te gaan is het *Pleidooi* nooit herdrukt. Bovendien is de tekst zonder nadere toelichting moeilijk leesbaar. Voor een beter begrip van de historische en huidige vakdidactische discussie is dat fnuikend.

Aan de hand van een geschiedenis van het moedertaalonderwijs in Nederland en Vlaanderen zou de hierboven gestelde vraag natuurlijk beantwoord moeten kunnen worden. In tegenstelling tot landen als Duitsland, Zweden en Engeland waar de geschiedenis van het moedertaalonderwijs wel al eerder aandacht kreeg (zie bijvoorbeeld Frank, 1973; Thavenius, 1981; Mathieson, 1975) beschikken we pas zeer recent over een *Geschiedenis van het talenonderwijs in Nederland* (Hulshof, Kwakernaak en Wilhelm, 2015). Ook dit boek en enkele historische deelstudies (verzameld in Klinkenberg en De Vroomen, 1988) bieden op de gestelde vraag echter geen bevredigend antwoord. Ook het bibliografisch apparaat dat in Nederland en Vlaanderen ter zake beschikbaar is, blijkt uiterst gebrekkig. De *Bibliografie van de Nederlandse taal- en literatuurwetenschap* begint pas

in 1940 en dekt wat de didactiek van het Nederlands betreft enkel de perioden 1940-1945 en 1962-heden.² Renders (1962) geeft een ‘toevallige en systematische verzameling’ van niet altijd volledige titelbeschrijvingen die de periode 1893-1960 dekt. De negentiende eeuw is nauwelijks ontsloten.

Het voorgestelde VNC-onderzoek wilde een bijdrage leveren aan het verbeteren van de boven geschetste situatie. Daartoe beoogde het de tekst van het *Pleidooi* voor de hedendaagse lezer toegankelijk te maken door middel van een kritisch-historisch geannoteerde tekstuitgave met veel aandacht voor de door Van den Bosch gebruikte bronnen en een geschiedenis van de receptie van de tekst in Nederland en Vlaanderen met bijzondere aandacht voor de onderwijskundige en taalpolitieke context.

De (Nederlandse) oordelen over het beschreven onderzoeksvoorstel waren niet onverdeeld positief en een afwijzing volgde.³ De belangrijkste kritiekpunten hadden te maken met de gehanteerde onderzoeksmethode en het betwiste belang van het onderzoek.

Het *Pleidooi* als legitimerende tekst voor ander moedertaalonderwijs

In Nederland verschijnt met Griffioen (1975) de eerste didactische handleiding voor moedertaalonderwijs die geënt is op de communicatieve *Wende* in het taalonderwijs die zich in de jaren zestig in Nederland en Vlaanderen zoals in zoveel landen begint af te tekenen. In Vlaanderen vindt men sporen van de nieuwe aanpak in het handboek van De Jonghe (1974) en enkele jaren later blijkt ook het handboek van Daems, Pepermans en Roger (1982) de nieuwe richting duidelijk toegedaan.

Griffioen lijkt zich scherp bewust van de ommekeer en van de daarmee samenhangende drastische vakinhoudelijke heroriëntatie van het schoolvak Nederlands. In een korte historische reflectie

2 Zie www.bntl.nl/bntl/.

3 In de beoordelingsprocedure van VNC-projecten werden in die tijd alleen de Nederlandse oordelen openbaar gemaakt. Ze zijn afgedrukt in Van der Pas en Wetzels (1998) en worden nader geanalyseerd in Kroon (2007) waaraan zonder verdere bronvermelding veel van deze inleiding is ontleend.

**Het ontstaan van ‘Pleidooi voor
de Moedertaal’:
de Zierikzeese jaren (1891-1894)
van J. H. van den Bosch**

Jan Zwemer

Jan Hendrik van den Bosch (1862-1941).
Het portret is afgedrukt in H.J. De Vos, *In Memoriam J.H. van den Bosch*, Brussel, A. Manteau, 1943.

Inleiding

Jan Hendrik van den Bosch (1862-1941) was van maart 1891 tot augustus 1894 leraar Nederlands aan de vijfjarige HBS te Zierikzee. In het wat afgelegen stadje vulde hij een deel van zijn tijd met het redactiewerk aan het mede door hem opgerichte tijdschrift *Taal en Letteren* en met de voorbereidingen voor de eind 1893 uitgegeven brochure *Pleidooi voor de Moedertaal, de Jeugd en de Onderwijzers*. De omvangrijke correspondentie van Van den Bosch met zijn mederedacteur dr. F. Buitenrust Hetteema (1862-1922) en met de door hem bewonderde schrijver Nicolaas Beets (1814-1903) stelt ons in staat de aanloop naar die uitgave vrij nauwgezet te volgen. Daarop ligt hier de nadruk. Eerder, in 2000, schreef Jan Sturm een artikel over Van den Bosch' jaren in Zierikzee waarin het accent lag op de verhouding tussen Van den Bosch en zijn collega's en op het kleinburgerlijke en voor hem weinig inspirerende Zierikzeese milieu. Van dat artikel, bedoeld als een eerste verkenning van de Zeeuwse periode van deze onderwijsvernieuwer, vormt deze uitgave als het ware een verlengstuk.¹

Jan Hendrik was de zoon van Cipriana Geertruida Groenink (1824-1892) en Jan van den Bosch (1827-1888), een bijzonder intelligente boerenzoon² die in Zwolle boekhouder was geworden. Zijn afkomst uit een familie van wilskrachtige mensen die zonder

1 J. Sturm, Jan Hendrik van den Bosch (1862-1941), leraar Nederlands aan de Rijks Hoogere Burgerschool (1891-1894): een antizelandus in Zierikzee, in: *Kroniek van het land van de zeemeermin (Schouwen-Duiveland)*, 2000, 83-108. De door Sturm aldaar, 104, aangekondigde uitgave van de correspondentie met Buitenrust Hetteema is nooit gerealiseerd. Dat de brieven van Van den Bosch aan Beets bewaard zijn, is niet vanzelfsprekend. Beets 'houdt zich in den laatsten tijd bezig met het schiften van zijne brieven en met het verbranden van het grootste deel ervan,' *Goessche Courant*, 5-12-1893.

2 De Vos, *In Memoriam*, 12, 13 (bijzondere intelligentie). Cipriana Geertruida Groenink was bij haar huwelijk weduwe van Cristoffel Jansen.

het schoolsysteem toch veel hadden bereikt, zou Jan Hendrik nooit vergeten. Zelf doorliep hij de HBS en het diploma voor de MO-akte Nederlands behaalde hij in 1887 – met glanzende cijfers – na zelfstudie. Zijn bijzondere belangstelling voor taal en literatuur uitte zich in de publicatie van enkele artikelen over romantische schrijvers uit de achttiende en negentiende eeuw. Ze werden geplaatst in het toonaangevende letterkundige tijdschrift *De Gids* (in 1888) en in de onderwijstijdschriften *Noord en Zuid* en *Gids voor den Onderwijzer*. Na zijn huwelijk met Hendrika Bokkers (1867–1936) moest er een gezin worden onderhouden en zocht Van den Bosch een baan als leraar, waarbij Zierikzee niet een heel bewuste keuze was.

De 72 bladzijden tellende brochure *Pleidooi voor de Moedertaal, de Jeugd en de Onderwijzers* schreef Van den Bosch te Zierikzee in 1893. Ze werd aan het eind van dat jaar uitgegeven bij P. Noordhoff in Groningen. Heel de Nederlandse onderwijswereld en alle neerlandici namen er kennis van – wat ook in de bedoeling van de schrijver gelegen had. De kern ervan, aldus Van den Bosch zelf,³ stond in het vijfde hoofdstuk, over het leren van de Nederlandse taal. ‘De knaap van de eerste klasse H.B.S. heeft ± dertien jaren Nederlandsch achter den rug. Hij spreekt het instinctief en *de grammatica is in hem. Al het fundamentele is aanwezig...* Hij moet veel hòòren spreken, hòòren lezen. Wat er van dialect in de Beschaafde Spreektaal van zijn streek is, *dat mag nìèt gebannen...* Dat we slècht spreken, ligt daaraan dat wij in Boektaal-dressuur en in boeken-lezen van het natuurlijk idioom vervreemden.’ ‘De Beschaafde Taal die de jongen sprèèkt, heeft hij te schrijven.’ Kinderen, immers zelf dragers van de taal, moest waarnemen en nadenken geleerd worden, en niet nabootsen zoals in het onderwijs tot dan toe gebeurde. Van den Bosch’ voorstellen betekenden een relativering van de waarde van grammatica en vormden mede een reactie tegen de vorm die deze in een groot deel van de negentiende eeuw aannam: ‘een korset van buigings- en geslachtsregels’. Ook tegen de destijds veldwinnende gewoonte

3 ‘... dat U aan de *centrale* bladzijden 48–54 part noch deel hebt...’, *Brief Van den Bosch aan F.A. Stoett, 1-1-1894*, in: De Vos, *In Memoriam*, 145–146, 145.

om de officiële spelling als een richtlijn voor de uitspraak te gaan gebruiken, zetten Van den Bosch en anderen zich af.⁴

Van den Bosch' naam bleef verbonden aan het begrip 'moedertaal' en als zodanig stond hij aan de wieg van een bepaalde richting van denkers over taalonderwijs. J.W. de Vries beschreef het streven van Van den Bosch met de woorden: 'Hij richt zich met allerlei vernieuwingsideeën uit de taalwetenschap, de literatuur en de taalpedagogiek op het middelbaar onderwijs.' Hoe deze vernieuwingsideeën zich in de aanloop naar en meteen na de uitgave van 'Pleidooi voor de Moedertaal' in de geest van Jan Hendrik van den Bosch vermengden en zich tot elkaar en tot de ideeën van zijn correspondenten en andere tijdgenoten verhielden, vormt echter een gecompliceerd verhaal.⁵

Voor de reconstructie van dit verhaal is gebruik gemaakt van brieven en briefkaarten van J.H. van den Bosch uit 1891 (39 stuks), uit 1892 (24), uit 1893 (16) en ruim 30 ongedateerde brieven en briefkaarten, alle verzonden aan F. Buitenrust Hettema. Verder gebruikte ik kladversies van (delen van) artikelen door Van den Bosch, één brief van N.A. Cramer te Zwolle aan J.H. van den Bosch (1892) en ruim 40 brieven en enkele briefkaarten die J.H. van den Bosch van 1888 tot 1899 schreef aan Nicolaas Beets – het merendeel van deze laatste is van 1892, 1893 en 1894. Al dit materiaal was, in de vorm van kopieën van de originelen, aanwezig in het privé archief van Jan Sturm. Van een andere collectie van ruim 200 briefjes, brieven en (voornamelijk) briefkaarten, die in de jaren 1990 door Jan Sturm met medewerking van Carleen van den Anker, Maarten van der Pas en Marjan Werts werd geïnventariseerd en waarvan enkele brieven en briefkaarten volledig werden getranscribeerd, is in die zin gebruik gemaakt dat alleen de inventarisatie en de transcriptie werden geraadpleegd (zie Van den Anker, Van der Pas, Sturm en Werts, 1999; zie ook voetnoot 9 in de bijdrage van Sjaak Kroon in deze uitgave). Enkele tientallen brieven, gewisseld tussen Van den Bosch, Buitenrust Hettema en andere hoofdrolspelers uit de jaren 1891 tot 1894, zijn indirect geraadpleegd, namelijk

- 4 Van den Bosch, *Pleidooi*, 49-52. Het cursieve is oorspronkelijk vet gedrukt; De Vries, Willemyns en Burger, *Het verhaal van een taal*, 100, 102.
- 5 Van Kalmthout, 'Vormend lezen', 102; De Vries, 'Een bedenkelijke nieuwigheid', 116.